

TARİH

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî'nin *Bezm ü Rezm* adlı eserinden iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3465, vr. 35^b-36^a)

le İlhanlı Devleti'nin sonlarına doğru Anadolu'nun dinî, sosyal ve kültürel durumuna dair verdiği bilgiler açısından önemlidir. Kadı Ahmed, Selçuklu tarihine dair *Selçuknâme* adıyla bir eser daha kaleme almış, ancak Emîr Şemseddin Dünder Beg b. Hamza-yi Nikîdî adına yazıldığı anlaşılan bu eser günümüze ulaşmamıştır (a.g.e., I, 91, 131; A. C. S. Peacock, s. 105).

Daha geç bir tarihte yazılmasına rağmen söz konusu geleneğin bir devamı niteliğinde olan Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî'nin (ö. 800/1398 yılından sonra) *Bezm ü Rezm* adlı eserini de burada zikretmek gerekir. Celâiyirîliler'in hizmetinde iken Timur istilâsı yüzünden Sivas'a gelip Kadı Burhâneddin Ahmed'in hizmetine giren Esterâbâdî eserini bu hükümdarın isteği üzerine kaleme aldı. Müellifin, eserini Arapça yazmak istediği halde bu dönemde Farsça'nın Anadolu'da daha yaygın bulunmasından dolayı bu dili tercih ettiğini vurgulaması dikkate değerdir (*Bezm ü Rezm*, s. 537). Esterâbâdî, sadece birinci cildi günümüze ulaşan eserinde görüldükleri ve duyduklarına dayanarak Kadı Burhâneddin ve devleti hakkında ayrıntılı bilgi verir. Bu sebeple eser Orta Anadolu'nun XIV. yüzyılın ikinci yarısındaki tarihine ışık tutan en önemli kaynak durumundadır.

Anadolu'da Selçuklu devri tarih yazıcılığı incelenirken yukarıdaki eserlerden dil, muhteva ve tarihcilik bakımından ayrılan

iki eserden daha söz etmek gerekir. Bunlardan ilki Mardin, Meyyâfârikin ve Dimaşk'ta idarî görevlerde bulunan İbnü'l-Ezrak el-Fâriki'nin Arapça *Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid*'idir. Üç cilt olan eserde başlangıçtan 572 (1176-77) yılına kadar vuku bulan hadiseler anlatılmıştır. İlk iki cildi günümüze ulaşmayan eserin özellikle müellifin şahit olduğu olaylarla ilgili bölümleri oldukça önemlidir. Eser bilhassa Güneydoğu Anadolu, el-Cezîre, Irak ve Suriye bölgesinin 572 (1176-77) yılına kadar olan tarihiyle Artuklular hakkında ihtiva ettiği zengin malzeme açısından önemli bir kaynak durumundadır. Tarihcî, tıp ve hadis âlimi İbn İlalımış'ın (ö. 640/1242 [?]) yine Arapça kaleme aldığı, Düneysir'e (Kızıltepe) mensup âlim, şair ve ediplerin biyografilerini içeren *Hilyetü's-seriyyin min havâssî'd-Düneysiriyyin*'i de (*Târîhu Düneysir*) bölgenin kültür tarihi için değerli bir kaynaktır. Bununla birlikte eseri klasik bir şehir tarihinden ziyade biyografi veya tabakat kitabı olarak değerlendirmek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Ezrak el-Fâriki, *Meyyâfârikin ve Âmid Tarihi: Artuklular Kısmı* (trc. Ahmet Savran), Erzurum 1992, tür.yer.; Kadı Burhâneddin-i Ânevî, *Enisü'l-kulûb*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2984 (Selçuklular'la ilgili kısmın neşri için bk. M. Fuad Köprülü, "Anis al-Kulûb", *TTK Belleten*, VII/27 [1943], s. 459-521); İbn İlalımış, *Târîhu Düneysir* (nşr. İbrâhim Sâlih), Dimaşk 1413/1992,

s. 5-19; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye* (nşr. Adnan S. Erzi), Ankara 1956; Kânî-i Tûsî, *Kellile ve Dimne*, British Museum, Add., nr. 7766, vr. 8^b-9^a, 108^a-b; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 28 vd., 34-35, 304; a.e. (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. XIII-XX, 26; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1928, mukaddime, s. 5-21, metin, s. 537; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi]: Giriş-Metin-Dizin* (haz. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s. XXV-LXXIII; Şikârî, *Karamanoğulları Tarihi*, s. 8-9; *Târîh-i Âli Selçuk* (nşr. ve trc. Feridun Nafiz Uzluk), Ankara 1952, metin, s. 16, 32-33, 47; *Târîh-i Âli Selçuk der Ânâtülü* (nşr. Nâdire Celâlî), Tahran 1377/1999, tür.yer.; M. Cevâd Meşkûr, "Târîh-i İbn Bîbî", *Nâme-yi Minovî* (nşr. Habîb Yağmâî – İrc Efşâr), Tahran 1350/1971, s. 450-466; M. Emin Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı* (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995, s. 74, 123-126, 144-146; *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1383/2005, VI, 235-236, 285-286, 388-389, 661-663; Ch. Melville, "The Early Persian Historiography of Anatolia", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods* (ed. J. Pfeiffer – Sholeh A. Quinn), Wiesbaden 2006, s. 135-166; Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçuklularında Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-veledü's-şefik ve'l-hâfidü'l-halik'i* (doktora tezi, 2009), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, I, 85, 91, 131, 512, 536-538, 542-543, 550-551; H. W. Duda, "Zur Geschichtsforschung über die Rum-Seldschuken", *ZDMG*, LXXXIX (1935), s. 19-20; a.m.f., "İbn Bîbî'nin Selçuk Tarihi", *ŞM*, II (1957), s. 1-10; Mükrimin Halil Yınanç, "Anonim Tarihi-i Âli Selçuk", *Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937, s. 39-50; M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklularının Yerli Kaynakları", *TTK Belleten*, VII/27 (1943), s. 379-521; Aydın Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluların Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD*, IV/6-7 (1966), s. 127-171; Mehmet Altay Köymen, "Türkiye Selçukluların Tarihinin Dair Yeni Bir Kaynak: el-veledü's-şefik", *TTK Belgeler*, XV/19 (1993), s. 1-22; A. C. S. Peacock, "Ahmad of Niğde's al-Walad al-Shafiq and the Seljuk Past", *Anatolian Studies*, LIV, Ankara 2004, s. 95-107; İsmail Aka, "Aksarayî, Kerîmüddin", *DİA*, II, 293; Abdülkerim Özyayın, "İbn Bîbî", a.e., XIX, 379-382; Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fâriki", a.e., XXI, 34-35; Tahsin Yazıcı, "Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir", a.e., XI, 438; a.m.f., "Ebn Bibi", *Elr.*, VIII, 8-9; Cafer Şîr, "Aksarayî", *DMBİ*, I, 490-491; Mecdüddin Keyvânî, "İbn Ezrak", a.e., II, 722-726.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

Osmanlı. Osmanlı Devleti'ne gelinceye kadar Türkler kendi dillerinde tarihlerini yazmamıştır. Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan Türk beylikleri gibi Osmanlı Beyliği'nde de erken dönemlerde kaleme alınıp bugüne ulaşan bir tarih telifine rastlanmaz. Tarih kapsamında değerlendirilebilecek ilk Osmanlı kaynakları kuruluşun yaklaşık yüzyıl sonra ortaya çıkmıştır. Bu durum Osmanlı tarihciliğinin bu ilk eserleri hakkında birçok

problemi beraberinde getirmiştir. Osmanlı tarihçiliğinin ilk yılları üzerine XX. yüzyıl başlarından beri W. Friedrich Giese, M. Fuad Köprülü, Paul Wittek, Halil İnalçık gibi tarihçilerin yürüttüğü çalışmalar birçok sorunun çözümüne önemli katkılarda bulunmuştur. Âşıkpaşazâde'nin *Târih-i* içinde yer alan Yahşi Fakih menâkıbnâmesi bir tarafa bırakılırsa müstakim olarak günümüze kadar gelen ilk Osmanlı tarihi Ahmedî adlı bir şaire aittir. Ahmedî Mısır'da öğrenim görmüş, Germiyan ve Osmanlı saraylarında yaşamış, I. Bayezid'in oğlu Emîr Süleyman tarafından korunmuştur. *İskendernâme* adını verdiği 8000 beyitlik şeh-nâmesinin sonuna eklenmiş ve "edebî zevki tatmin etmek arzusuyla" yazılmış Osmanlı tarihi kısmı sadece modern tarihçiler için değil Osmanlı tarihçileri için de bir kaynak teşkil eder. Eser, hem anonim Osmanlı tarihleri hem de Şükrullah'ın *Behcetü't-tevârih* (nşr. Atsız, İstanbul 1949) ve Rûhî'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân*'i için başlıca kaynağı oluşturur. Ahmedî'nin ayrıca Neşrî tarihi içinde yer aldığı tahmin edilen mensur bir tarihinin bulunduğu (*gazânâme*) belirtilmektedir. Tarih diye adlandırılabilir asıl eserler XV. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında II. Murad döneminde Yazıcıoğlu Ali'nin İbn Bibî'nin Farsça eserini Türkçe'ye çevirmesi ve buna Oğuz boylarının soy kütüğünü ekleyerek Osmanlı hânedanının kökenini Kayı boyu çerçevesinde iza-ha çalışması dönemin ideolojisini yansıtmaması bakımından dikkat çekicidir.

Bu ilk Osmanlı tarihçiliğinin ortaya çıkışı meselesinde V. L. Ménage özellikle saray takvimleri üzerinde durmaktadır. Peygamberlerin, halifelerin listeleriyle başlayan ve Selçuklu, Osmanlı, Karamanlı hânedanlarının önemli olaylarına işaret eden, daha sonra içinde bulunulan yıllarla ilgili bilgileri, kehanetleri, rüya tabirlerini içeren takvimler önemli görünmektedir. Bunlardan ilk ikisi (1444, 1446) II. Murad'a sunulmak üzere hazırlandı. 856 (1452) yılında düzenlenen bir başka takvim Nihal Atsız tarafından yayımlandı. Bu tür eserlerin ilk Osmanlı tarihçilerinin kullandığı ana malzemeyi meydana getirdiği kabul edilmektedir. Bütün bu takvimler Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelişiyle başlamakta ve değişik yıllara ait olaylarla sona ermektedir. Halil İnalçık ayrıca menâkıbnâme, gazavatnâme gibi eserlerin ilk Osmanlı tarihçileri için önemli bir başvuru kaynağı olduğunu söyler. Yahşi Fakih menâkıbnâmesi Âşıkpaşazâde tarihinin ana kaynaklarından biri ve belki de başlıcasıdır

("Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakı oğlu Yahşi Fakı'dan kim ol Sultan Bâyezid Han'a gelince bu menâkıb ol Yahşi Fakı'da yazılmış buldum ..."). Âşıkpaşazâde tarihi yazarı belli, Türkçe kaleme alınmış ilk mensur Osmanlı tarihidir. Bundan önce Fâtih Sultan Mehmed döneminde yazılmış *Behcetü't-tevârih* Farsça, Karamânî Mehmed Paşa'nın tarihi ise Arapça ve muhtasardır. Anadolu'nun fethi sırasında oluşan *Battalname*, *Dânişmendnâme* ve *Saltuknâme* gibi halk hikâyelerinin aynı zamanda tarihî vakalarla ilgili önemli veriler sakladığında şüphe yoktur. II. Murad'ın Varna Savaşı'nı (848/1444) anlatan anonim bir gazavatnâme ilginçtir (nşr. Halil İnalçık – Mevlûd Oğuz, Ankara 1989). Enverî'nin *Düstûrnâme*'sinde yararlandığı, büyük ölçüde Aydınoluğlu Umur Bey'in savaşlarını anlatan kaynağının da bu tür bir gazavatnâme ya da menâkıbnâme olduğu kabul edilmektedir. Enverî'nin *Düstûrnâme*'si, Bizans ve Latin kaynakları yanında XIV. yüzyıl Doğu Akdeniz dünyası için göz önüne alınması gereken mühim bir kaynaktır. İlk eserler için sözlü rivayetlerin de önemine özellikle değinmek gerekir. XV. yüzyılda kaleme alınan ve Osmanlı hânedanının övgüsünü yapan, sınır boylarındaki gaziler için bir tür psikolojik el kitabı niteliği taşıyan anonim *tevârih-i Âl-i Osmân*lar ile yazarları bilinen tarihler arasındaki benzerlik ve alıntılar dikkati çekmektedir. F. Giese, Avrupa kütüphanelerinde bulunan on üç anonim *tevârih-i Âl-i Osmân*'i inceledi. Bu anonimlerde Ayasofya efsanesi de önemli bir yer tutmaktadır. Muhyiddin Mehmed Şah, yazarı bilinmeyen çeşitli Osmanlı tarihlerini "Târîh-i Âl-i Osmân" adı altında yeniden ele aldı. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından başlayan bu tarihler Mehmed Şah tarafından 956 Zilhiccesinin ilk günlerine (Aralık 1549), Kanûnî Sultan Süleyman'ın İran seferinden İstanbul'a dönüşüne kadar devam ettirildi. Tarihin biri uzun, diğeri kısa iki metni vardır. Kısa metin Joannes Gaudier (Spiegel) tarafından Almanca'ya çevrildi. Joannes Leunclavius'un Latince ve Almanca'ya tercüme ettiği (Frankfurt 1588, 1590) Türkçe vekâyi'nâmenin Muhyiddin Mehmed'in eseri olduğu kabul edilmektedir.

Fâtih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı tarihi üzerine birçok eser yazıldı ve bu zamanın birikimi büyük ölçüde II. Bayezid'in saltanat yıllarında ürünlerini vermeye başladı. Tursun Bey'in *Târih-i Ebû'l-Feth* başlıklı eseri II. Bayezid döneminde yazılmış olup 1444'ten başlamakta, bütün Fâtih dönemini kapsamakta ve 1488 yılı-

na kadar gelmektedir. Eserin giriş kısmı, Fâtih Sultan Mehmed'in saltanat anlayışını ortaya koymaya yönelik biçimde belirli bir ideolojik temel sağlar. Burada hükümdarın konumunu, yetkilerini, örfî hukukun kapsamını açıklayan bir çeşit toplum ve tarih felsefesine yer verilir. Tursun Bey'in kendisine ait olmasa da burada ileri sürdüğü görüşler Osmanlı tarihçiliğinin fikrî boyutta ilk dikkat çekici örneğini meydana getirir. Büyük ölçüde Âşıkpaşazâde'nin eserini izleyen Neşrî de kitabını bu dönemde yazdı. Günümüze ulaşan bölüm kaleme aldığı dünya tarihinin (*Kitâb-ı Cihânnümâ*) altıncı ve son kitabıdır. İlk beş bölüm muhtemelen tasarı halinde kalmış, belki de hiç kaleme alınmamıştır. II. Bayezid'in İdrîs-i Bitlisî'ye Farsça (*Heşt Bihişt*), Kemalpaşazâde'ye Türkçe birer Osmanlı tarihi yazdırması tarihçilikte bir dönüm noktasıdır. İdrîs'in verdiği bilgiler pek özgün olmamakla birlikte kendisi İran dili ve edebiyatının bütün özelliklerini ve inceliklerini kullanmaya çalıştı, Osmanlı hânedanını tarihinin Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ*, Hamdullah Müstevfî'nin *Târîh-i Güzîde* gibi örneklerle yazılabileceğini ortaya koydu. Ardından gelen Osmanlı tarihçilerini tarz ve üslup açısından geniş ölçüde etkiledi. Ayrıca bu eserde ilk defa Osmanlı müesseseleri hakkında bilgi verilmektedir.

Kemalpaşazâde'nin Türkçe ağır, fakat birçok arkaik kelime içeren ayrıntılı *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ı 1508'de tamamlandı; buna Kanûnî Sultan Süleyman döneminin ilk yıllarını içine alan X. defter (cilt) eklendi. Şeyhülislâmlığa kadar yükselen Kemalpaşazâde, Osmanlı tarihini genel Türk tarihinin bütünlüğü içinde gören ilk tarihçi olması bakımından önemlidir. Devletin yükselme sebeplerini oldukça doğru biçimde ortaya koydu, kaynakları ve râvileri eleştirel bir gözle değerlendirdi. Fâtih Sultan Mehmed dönemini yazarken Ayasofya'ya dair "lisân-ı Yunânî üzerine merkum ve mesfur" bir kaynağın Farsça çevirisini kullandı. Orhan Gazi devrini kapsayan II. ciltte de aynı dille yazılmış bir Bulgar tarihinin yararlandı (II, 99). *Tevârih-i Âl-i Osmân*lar arasında Rûhî'nin eseri, Hadîdî'nin 929 (1523) yılına kadar gelen manzum tarihi *tevârih-i Âl-i Osmân* geleneğinin XVI. yüzyılda sürdüğünü gösterir. Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışıyla birlikte onun Trabzon valiliğinden başlayarak önce Gürcüler'le, ardından babası ve kardeşleriyle olan savaşlarını, Safevî ve Memlükler'e karşı başarılarını ele alan bağımsız eserler ortaya çıktı. "Selimnâme" adı verilen bu eserler Os-

TARİH

manlı tarihçiliğinin zenginleşmesine önemli katkılarda bulundu. Özellikle İshak Çelebi'nin, Keşfi'nin, İdris-i Bitlisi'nin ve Celalzâde Mustafa Çelebi'nin *Selimnâmeler*'i dikkat çekicidir. Selimnâmeler övgü dışında belgesel kaynak olma niteliğini taşır.

Bu tarz Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Süleymannâmeler'le sürdürüldü. Fakat Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk özelliği kazanması resmî tarihçiliği öne çıkardı, şehnâmecilik özel bir önem kazandı. Aslında şehnâmecilerin ilk örnekleri Fâtiht Sultan Mehmed dönemine kadar çıkmış olup Kâşifi'nin *Gazânâme-i Rûm*'u ile Meâlî'nin *Hünkârname*'si buna örnektir. Şehnâmeci manzum ve övgü niteliğinde Farsça Osmanlı tarihi yazmakla görevliydi. İlk şehnâmeciler Ârifî Fethullah Çelebi, Şirvanlı Eflâtun ve Seyyid Lokman'dır. Sonuncusunun yazdığı *Hünernâme* çok ünlüdür ve minyatörlerle bezelidir. 1591'de şehnâmecilik görevine getirilen Tâlikizâde Mehmed Subhi hem Farsça hem Türkçe şiir yazabilecek düzeyde idi. Tarihî olaylar açısından şehnâmelerin içeriği zayıftır. XVI. yüzyılda tarih alanında eser veren yetmiş beş müellif tesbit edilebilmektedir. Bunların büyük bir kısmı Kanûnî Sultan Süleyman'ın çağdaşıdır. Müellifler arasında kadı, müderris, defterdar, nişancı, beylerbeyi, sancak beyi, kâtip vb. bulunmaktadır. Çeşitli yerlerin fethine bağlı olarak pek çok Süleymannâme kaleme alındı. Matrakçı Nasûh'un Kanûnî dönemini içine alan parça parça yazdığı eseri, özellikle bu çerçevede ayrı bir eser haline getirdiği İrakeyn Seferi'nin (1534-1535) geçtiği yollardaki menzilleri konu alan minyatörlerle süslü *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* oldukça önemlidir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı tarihçiliğine değer katan iki önemli eserden biri Hoca Sâdeddin'in Yavuz Sultan Selim dönemi sonlarına kadar getirdiği *Tâcû't-tevârih*'i, diğeri de Âlî Mustafa Efendi'nin başlangıçtan itibaren III. Mehmed dönemini de içine alan *Künhü'l-ahbâr*'ıdır. Selânikî Mustafa Efendi ise sadece bizzat şahit olduğu devrin (1563-1600) olaylarını yazdı. Özellikle Hoca Sâdeddin Efendi pek çok kaynak görerek, fakat esas itibarıyla İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Bihişt*'ini takip etmek suretiyle yazdığı, Yavuz Sultan Selim'in yakın hizmetinde bulunan babası Hasan Can'dan dinlediklerini de eklediği eseri daha sonraki Osmanlı tarihçilerince çok tutuldu ve buna muhtelif zeyiller yazıldı. Eserde ulemâ biyografilerine yer verilmiş olması tarihçilik geleneği açısından bir farklılık ortaya koyar. Eserin Avrupa'da daha erken dönem-

lerde büyük ilgi gördüğü ve birçok Batı diline çevrildiği bilinmektedir. Benzeri şekilde tarih alanında çok sayıda eser kaleme alan Âlî Mustafa Efendi'nin *Künhü'l-ahbâr*'ı Osmanlı tarihçiliğinin ulaştığı seviye bakımından belirleyicidir. Burada hadiselerin farklı bir tasnif içinde ve pek çok kaynak görülmek suretiyle yazıldığı dikkati çeker. Âlî biyografik bilgilere de yer verdi. Eserin girişi ayrıca büyük bir değer taşır. Tarihçinin görevleri üzerine daha sonra Naîmâ'da görülecek açıklamalar burada yer alır. Eserin ilk bölümü dünyanın yaratılışına, coğrafyaya ve insana dairdir. İkinci bölüm İslâm öncesinden başlayarak Moğol istilâsına kadar gelir. "Türk ve Tatar Faslı"nın Osmanlı tarihi izler. XVI. yüzyılın ikinci yarısı için kendi tanıklığı önemlidir. Âlî'nin olaylara eleştirel yaklaşımı, dönemin düşüncesini ve kültürel yapısını göz önüne alması ona farklı bir yer kazandırır. XVI. yüzyıl Osmanlı teşkilâtının ayrıntılı bir açıklaması onun tarafından yapılmıştır.

İslâm kaynaklarından beslenen Osmanlı tarihçiliği, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin bir dünya devleti haline gelmesinin de etkisiyle Batı tarihinin gelişmelerine ilgi duymaya başladı. Nişancı Feridun Ahmed Bey'in 1572'de bir tercümanla bir kâtibine çevirttiği *Tevârih-i Pâdişâhân-ı Françe* Batı dillerinden Türkçe'ye yapılan tercüme olarak dikkat çeker; daha doğrusu XVI. yüzyılda bilinen Fransız tarihlerinden yapılan bir derlemedir (nşr. J.-L. Bacqué-Grammont, *La première histoire de France en turc ottoman*, Paris-Montréal 1997). Buna Tercüman Mahmud'un Macar tarihi çevirisi de eklenebilir (*Târih-i Üngürüs*). Mehmed Suûdî Efendi'nin 1580'de Batı kaynaklarından derleyip III. Murad'a sunduğu coğrafya kitabı *Târih-i Hind-i Garbî*'nin kapsam ve önemi Thomas D. Goodrich'in çalışmaları ışığında daha iyi anlaşılır (*The Ottoman Turks and The New World*, Wiesbaden 1990). Batı dillerinden Türkçe'ye tercüme edilen bir başka eser Johann Carion'un *Chronik* adını verdiği dünya tarihidir. 1531'de Almanca yayımlanan eser Latince ve Fransızca'ya da çevrilmiştir. Bu eser *Târih-i Frençî* başlığı altında Kâtib Çelebi tarafından Türkçe'ye aktarıldı. Bazı bölümleri *Tasvîr-i Efkâr*'ın 55. sayısından başlamak üzere yayımlanan eserin Müneccimbaşı tarafından kullanıldığı belirtilmelidir. XVII. yüzyılda Batı kaynaklarıyla ilişkinin biraz daha yoğunlaştığı görülmektedir. Peçuyulu İbrâhim, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Macaristan seferlerini anlatırken Macarca kaynaklara başvurmak gereğini duyar. Onun

kullandığı Macarca kaynaklar bugün çok iyi bilinmektedir (Gáspár Heltai ve Istvánffy'nin kronikleri). Macarca bilen Peçuyulu'nun Macar ve Sırp kaynaklarından yararlandığı anlaşılmaktadır. Peçuyulu, Avrupa'daki gelişmeleri yakından kavramıştı; barutun, matbaanın icadından, kahvenin, tütünün Türkiye'ye girişinden söz etmekte, eserinde yabancı kelimelere de yer vermektedir.

XVII. yüzyılda Osmanlı aydınlarıyla Beyoğlu'ndaki Frenkler arasında yakın ilişki kuruldu. Fransız elçisi Marquis de Nointel, Antoine Galland, Comte de Marsigli, Demetrius Cantemir, François Pétis de la Croix ve Ali Ufkî'yi (Bobovius) tanıyan Hezarfen Hüseyin Efendi bunlardan biriydi. Eseri *Tenkihu't-tevârih-i Mülûk* genel bir tarih olup Batı kaynaklarına da başvuru olarak yazıldı. Yunan, Rum, Bizans tarihinden söz etmektedir. Bu konuları Türkçe'de ele alan ilk kaynak olan eser 1673 yılına kadar gelir, fakat yayımlanmamıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında eserini kaleme alan Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin *Câmi'u'd-düvel* başlıklı Arapça genel tarihi Osmanlı tarihçiliğinde yeni bir çığır açar. Eser her şeyden önce geniş bir kaynak taramasına dayanır ve eski dönemlerden başlayarak 1670 yılına (bazı yazmalarda 1684) kadar gelir. Bir dünya tarihi niteliği taşıyan eserde İbrânî ve Roma kaynaklarının kullanıldığı anlaşılmaktadır ve Johann Carion'un tarihinden doğrudan doğruya yararlandığı ileri sürülmektedir. Ermeni kaynaklarından da istifade edilen ender Osmanlı tarihlerinden biridir. Müneccimbaşı XVII. yüzyıl Fransa, Almanya ve İngiltere tarihine de yer verdi. XVI. yüzyılın sonlarında Mustafa Cenâbî'nin yazdığı *el-'Aylemü'z-zâhir* adlı Arapça genel tarih diğer kaynaklarda bulunmayan farklı bilgileri ve biyografik mâlûmatı ile dikkat çeker. Müellif eserin Türkçe çevirisini yine kendisi yaptı. Ayrıca bir de muhtasarı vardır. Cenâbî'nin eseri sonraki tarihçilerce esas alınmış görünmektedir. Bunlardan biri olan ve genel bir tarih yazan Mehmed b. Mehmed Edirnevî çeşitli İslâm hânedanlarının soy kütüklerini eserine ekledi. *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr* I. Ahmed dönemine (1603-1617) kadar cereyan eden olayları kapsar. Kâtib Çelebi 1641 yılına kadar gelen Arapça *Fezleketü't-tevârih*'inde İslâm devletleri tarihi için bu eseri ana kaynak olarak kullanır. Kâtib Çelebi eserinde ayrıca tarihin anlam ve niteliğini açıklar, aynı zamanda tarihçinin bilmesi gereken kurallar üzerinde durur; özellikle Arapça *Fezleketü't-tevâ-*

rih'in kronolojisi olmak üzere *Takvîmü't-tevârih*'i yazar. Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi yaratılıştan 1058 (1648) yılına kadar gelen genel bir tarih kaleme aldı. Bunun dördüncü bölümü Osmanlı tarihiyle ilgilidir. Ardından bu kısım 1657'ye kadar uzatılmıştır (*Zeyl-i Ravzâtü'l-ibrâr*, haz. Nevzat Kaya, Ankara 2003).

Osmanlı tarihini de kapsayan bu genel tarihler dışında XVII. yüzyılda belirli dönemleri içine alan eserlerin çoğaldığı dikkati çeker. Bunlar arasında Hasanbeyzâde'nin *Târih-i Âl-i Osmân*'ı, Kâtib Çelebi'nin Türkçe *Fezleke*'si, Solakzâde'nin derlemelerden oluşan tarihi, Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa'nın tarihi ve birtakım özel tarihler sayılabilir. Bunlardan Reîsülküttâb Küçük Hasan Bey'in oğlu Hasanbeyzâde, Dîvân-ı Hümâyûn tezkirecisi olarak Eğri, Varad, Uyvar, Kanije seferlerine katıldı ve birçok olaya tanık oldu. *Tâcü't-tevârih*'i özetleyerek başladığı Osmanlı tarihini 1032 (1623) yılına kadar getirir. Kâtib Çelebi, Peçuyul ve Solakzâde'nin kaynakları arasında yer alır (nşr. Nezihî Aykut, Ankara 2004). Kâtib Çelebi, İstanbul ahalisinin lisanı Türkçe olduğu için herkesin yararlanması amacıyla 1000 (1592) yılından 1065 (1655) yılına kadarki olayları *Fezleke*'de toplar. Eserin önemli bir bölümü yaşadığı dönemle örtüşür; bu bakımdan yer yer kendi gözlem ve görüşlerine yer verir. Tütünün, kahvenin Türkiye'ye girişi üzerinde durur. Ayrıca her yıl ölen ricâlin biyografisini verir. Solakzâde Mehmed Hemdemî'nin XVII. yüzyılda kaleme aldığı *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1067 (1657) yılına kadar cereyan eden hadiseleri kapsar ve Hasanbeyzâde'nin tarihini bazan kelime kelime tekrar eder. Silâhdar Mehmed Ağa'nın tarihi *Zeyl-i Fezleke* ve *Nusretnâme* diye bilinmektedir. *Zeyl-i Fezleke*, *Silâhdar Târihi* adıyla tanınır ve Kâtib Çelebi'nin *Fezleke*'sine zeyil şeklinde kaleme alınmıştır. 1654-1695 yılları olaylarını aktarmaktadır (I-II, İstanbul 1928). *Nusretnâme* II. Mustafa'nın tahta çıkışıyla başlar, 1721 yılına kadar devam eder. Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübde-i Vekâyiât* ile anonim bir tarihte yer alan olaylar *Silâhdar Târihi*'ndeki olaylarla iç içe girer. Vecîhî Hasan Efendi kısa ve özlü olarak 1047-1071 (1637-1661) yıllarını kapsayan bir eser bıraktı. Vecîhî saray ve çevresinin idarî ve malî bozukluklardaki rolünü çekinmeden açıklar. Hüseyin Tûğî'nin Sultan Osman'ın katline dair *Musibetnâme*'si, Mehmed Halife'nin *Târih-i Gilmânî* başlıklı eseri ve IV. Mehmed'in özel tarihini gayri resmî

vak'anüvis gibi kaleme alan Nişancı Abdi Paşa'nın 1648-1682 yıllarını ihtiva eden *Vekâyi'nâme*'si (nşr. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2008) XVII. yüzyılın belli başlı kaynakları arasında yer alır.

XVII. yüzyılda Osmanlı tarihçiliğinin yalnız çok sayıdaki telifatla değil aynı zamanda tarihin felsefî anlamı ve yeri, metodoloji arayışları ile farklı bir yönelim gösterir. Özellikle tarihin devletler için ne anlam ifade ettiği, faydaları ve buna bağlı şekilde olayları ele alma hassasiyeti bu dönemde kendini gösterir. Bu bağlamda Kâtib Çelebi, İbn Haldûn'un görüşlerini esas alır. Aslında XV. yüzyılda Tursun Bey ve XVI. yüzyılda Âfi Mustafa Efendi, İbn Haldûn'u tanımadan olayların hikmeti hususunda ve determinist yaklaşımlarla onunla ortak görüşlere varabilmişlerdi. XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi, İbn Haldûn'u esaslı şekilde inceledi. Devletin tavırlar kuramına göre çökeceğine inanmakla birlikte tedavinin bu süreci uzatacağını kabul ediyordu. İbn Haldûn, Kâtib Çelebi'den başlamak üzere Naîmâ, Cevdet Paşa ve Ziya Gökalp'e kadar Türk tarihçi ve düşünürlerini etkilemeye devam eder. Osmanlı tarihçiliği bakımından değinilmesi gereken bir başka gelişme, tarihî bilgilerle dolu olup türünün neredeyse tek örneği olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si yanında klasik biçimini alan kurumların bu dönemde siyasetnâme ya da lâyhahalarda ifadesini bulmuş olmasıdır. Osmanlı siyasetnâmecileri, devletin çöküş sebeplerini incelerken ideal kabul edilen eski düzene dönmenin çarelerini araştırır ve kurumların tanıtımını yapar. XVI-XVII. yüzyıl klasik Osmanlı devlet ve siyaset felsefesinin belli başlı temsilcileri Kınalızâde Ali Efendi, Lutfi Paşa, Âfi Mustafa Efendi, Hasan Kâfi Akhisârî, *Kitâb-ı Müstetâb* müellifi Koçi Bey, Kâtib Çelebi gibi düşünür, devlet adamı ve yazarlardır.

XVIII. yüzyıl tarihçiliği, bir önceki yüzyıl tarihçiliğinin devamı gibi görünmekle birlikte yeni gelişmelerin etkisi altında kalır. En önemli gelişme vak'anüvisliğin kurumlaşması ve süreklilik kazanmasıdır. Vak'anüvislik, şehnâmecilikten ve hükümdarın herhangi bir kimseyi tarih yazmak için görevlendirmesinden ayrı bir yapılanmadır. Vak'anüvislik Dîvân-ı Hümâyûn'a bağlı bir kurum olarak gelişti, vak'anüvislerin hâcânlik rütbesine ulaşan kâtipler arasından seçilmesine özen gösterildi. İlmiye sınıfına mensup olanlar da bu göreve getirildi. Vak'anüvisler Osmanlı tarihinin bir bütün halinde yazılmasını sağladı. Matbaanın devreye girmesiyle birlikte vak'anüvis ta-

rihleri basılarak halka ulaştırıldı. Gerçekten ilk matbaa ile daha sonraki matbaalarda vak'anüvis tarihlerinin basılması -bazı boşluklara rağmen- önemli bir yer tutmaktadır. Damad İbrâhim Paşa'nın sadâretinde (1718-1730) bilimsel bir kurul oluşturularak Doğu kaynaklarını esas alan bir tercüme hareketinin başlaması da üzerinde durulması gereken bir gelişmedir. Bu bağlamda Nedîm, Yanyalı Esad Efendi ve diğer kişiler önemli rol oynar. Türkçe'nin öne çıkarılması ve sadeleştirilmesi yolunda atılan ileri bir adımdır. Bu çerçevede Bedreddin el-Aynî'nin *'İkdü'l-cümân*'ı, Hândmîr'in *Habîbü's-siyer*'i, Münecimbaşı Ahmed Dede'nin *Câmi'u'd-düve'i* ve daha başka eserler Türkçe'ye çevrilir. Avrupa'ya gönderilen elçilerin hazırladıkları sefâretnâmelerin, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'den başlamak üzere vak'anüvis tarihlerine dercedilmesi de yeni bir uygulamadır. Bu sefâretnâmeler uzun süre "Avrupa ahvali" üzerine temel kaynak olur.

İlk vak'anüvis Naîmâ, Amcazâde Hüseyin Paşa'nın kendisine verdiği Şârihülme-nârzâde Ahmed Efendi'nin müsveddelerini düzene koydu. Tarihinin bu ilk düzenlenmesi 982-1065 (1574-1655) yılları olaylarını kapsar; tarihini 1114 (1702) yılına kadar getirmek istiyordu. Edirne olayının ardından sadârete gelen Damad Hasan Paşa eserin devamını yazmasını emrettiği için Naîmâ, ilk düzenlemedeki 1000 tarihine kadar olan kısmı ayırıp 1000-1070 (1592-1660) dönemini kapsayan yeni bir eser yazdı (nşr. Mehmet İpşirli, I-IV, Ankara 2007). Renkli anlatımı, olayların iç yüzünü ortaya koyan ayrıntıları ve dönemine göre oldukça sade diliyle Naîmâ'nın *Târih*'i büyük ilgi çekti. Aslında yazdığı dönem vak'anüvislik döneminin çok öncesidir. Naîmâ eserinin girişinde İbn Haldûn, Kınalızâde Ali Efendi, Kâtib Çelebi ve diğer İslâm ulemâsından yola çıkarak bir çeşit toplum ve tarih felsefesi yapar. Ona göre tarih şehrin tercümanıdır. Tarihten habersiz olanları gafil diye niteler. Bu arada tarih yazanların uyması gereken kuralları yedi başlık altında sayar. Naîmâ'nın *Târih*'i gördüğü ilgi sebebiyle imparatorluk döneminde dört defa basıldı (1147, 1259, 1280, 1281-1283). Naîmâ'dan sonra bu göreve getirilen Şefik Mehmed Efendi önemli bir eser bırakmadı. Râşid Mehmed Efendi'nin kaleme aldığı *Vekâyi'nâme* ise Naîmâ'nın devamı niteliğindedir, 1660-1722 olaylarını kapsar. Küçükçelebizâde Âsım Efendi 1722-1729 yılları olaylarını kaleme aldı. Mustafa Sâmi Bey ancak I. Mahmud'un cülû-

TARİH

sundan sonraki olayları yazdı. Bu sebeple Osmanlı tarihinde 1730 olayları yazılmadı. Sâmî Bey iki yıllık olayları zaptetti. Ardından Şâkir Hüseyin ve Subhi Mehmed Efendi vak'anüvislik görevinde bulundu. Üç vak'anüvisin kaleme aldığı tarih *Târih-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî* adıyla basıldı (İstanbul 1198). Bu eserin bitimi olan Şubat 1744 tarihinden sonraki olayları 1751'e kadar İzzî Süleyman Efendi kaleme aldı (İstanbul 1199). İzzî'nin yerine getirilen Hâkim Mehmed Efendi 1166 (1752) başlarından 1180 (1766) yılına kadar geçen olayları yazdı. Çeşmîzâde Mustafa Reşid Efendi 1768 yılına kadar gelişmeleri kaydetti. Eser Vâsîf'in *Târih*'inin kaynağı olması açısından önemlidir (nşr. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959).

Sâdullah Enverî 1768-1774 savaşının tarihini yazmak için cepheye gönderildi. Bir ara görevden alındıysa da tekrar görevine iade edildi. Enverî'nin II. cildi 1188-1197 (1774-1783) yılları olaylarını kapsar. Bu cilt Cevdet Paşa'nın başlıca kaynaklarından biridir. Enverî üçüncü vak'anüvislik döneminde (1787-1792) cephedeki olayları kaleme aldı. Fakat Ahmed Vâsîf, Enverî'nin ahvale vukufsuzluğundan yakınır. Cevdet Paşa her duyduğunu tahkik etmeden tarihine aldığını yazar. Vak'anüvis Vâsîf Efendi'nin basılmış tarihinin I. cildi 1752-1770, II. cildi 1770-1774 olaylarını içine alır (İstanbul 1219; Bulak 1243, 1246). Onun temel kaynakları Hâkim ve Çeşmîzâde tarihleridir. Vâsîf'in eserinin 1197-1201 (1783-1787) yılları olaylarına dair kısmı yayımlandı (nşr. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978). Mütercim Âsım Efendi, III. Selim'in iradesi üzerine vak'anüvisliği kabul etti. 1218-1221 (1804-1806) yılları olaylarını yazıp sadârete sundu. Ardından 1807-1808 yıllarını kaleme aldı. Âsım Efendi tarihi eğitim için temel bir araç olarak görür, III. Selim dönemini ağır biçimde eleştirmekten çekinmez. Saray erkânı ve ilmiye ricâlini kısa görüşlü, kendini beğenmiş, zevk ve eğlence düşkünü, gösteriş meraklısı diye niteler. XVIII. yüzyılda özel tarihler de kaleme alındı. Kâtib Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârih*'ini ve ona yapılan zeyilleri devam ettiren Şem'dânîzâde Süleyman Efendi, önce 1146 (1733) yılına kadar getirdiği eserini 1191'e (1777) kadar uzatarak takvim türünün önemli ve ayrıntılı bir örneğini verdi. Osmanlı tarihini kendine özgü biçimde ve daha ziyade sosyal yönden inceleyen bir tarihçi olması açısından dikkati çekmektedir (nşr. Münir Aktepe, I-III, 1976-1981). Şem'dânîzâde tarihine ve tarihçilik anlayışına temas ederek bu hususta ilginç bilgiler verir.

XIX. yüzyıl tarihçiliğini dönemin gelişmeleri ve şartları içinde ele almak gerekir. Yenileşme hareketlerinde devlet kurumlarının Batı örneğine göre yapılanması için ileri adımlar atıldı. *Takvîm-i Vekâyi*'nin yayıma başlaması (1831), daha sonra özel gazetelerin çıkması bir efkârimumiyenin doğuşuna ortam hazırladı. Medreselerin yanında çağdaş okullar açıldı. Yabancı dil bilen ve Batı dillerinde yazılmış eserlerden yararlanan tarihçiler yetişti. 1851'de Encümen-i Dâniş, 1861'de Cem'iyet-i İlmîyye-i Osmâniyye kuruldu. Yine ilk defa Osmanlı başşehirinde bir üniversite açıldı. Matbaanın özelleştirilmesi basın yayında bir canlılık sağladı. Okulların programlarında tarih derslerine yer verildi. Batılılaşma çabalarının bir sonucu olarak tarih yazıcılığında büyük değişim oldu. XIX. yüzyılın başında vak'anüvisliğe tayin edilen, 1808-1821 olaylarını kaleme alan Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi büyük bir hekim olduğu kadar birkaç dil bilen, Batı kaynaklarına inebilen bir âlimdi. Avrupa'daki gelişmeleri, ülkeleri demokrasiye, parlamenter düzene götüren gelişmeleri incelemiştir. Tarihinin önsözü büyük bir değer taşıyor. Heredotos'tan dahi söz etmesi anlamlıdır. Şânîzâde'nin Yunan ve Roma tarihlerini bildiği, hatta bazı Batı kaynaklarını okuduğu anlaşılmaktadır (nşr. Ziya Yılmaz, I-II, İstanbul 2008). Şânîzâde'den boşalan vak'anüvisliğe Sahaflar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi getirildi. Esad Efendi, II. Mahmud döneminin önde gelen ricâli arasında yer alır. Ordu kadılığında bulunmuş, nüfus sayımında görev almıştı. Yeniçeriliğin kaldırılması olayının ayrıntılı bir tarihini yazdı (*Ûss-i Zafer*, İstanbul 1243, 1293). Takvim-hâne nâzirliğine tayin edilerek *Takvîm-i Vekâyi*'nin çıkarılmasında büyük rol oynadı. Tanzimat'ın ilk yıllarında Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti'ne kadar yükseldi. *Teşrîfât-ı Kadîme*'yi kaleme aldı (İstanbul 1287). Tarihi 1821-1826 yıllarını kapsayan iki ciltlik bir eserdir. İlk cildi Şânîzâde'nin zeyli kabul edilmektedir. II. cildi doğrudan doğruya kendi vak'anüvisliğinin ürünüdür (nşr. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000).

Cevdet Paşa XIX. yüzyılın bütün ilerlemelerine, yenileşme hareketlerine damgasını vuran devlet adamı ve hukukçudur. Osmanlı tarihini en büyük tarihçilerinden biridir. Encümen-i Dâniş kendisini 1774'ten 1826 yılına kadarki dönemin tarihini yazmakla görevlendirdi. Eser otuz yıl gibi uzun bir çalışmanın sonunda tamamlandı. Cevdet Paşa bu eserini yazmak için vekâyi'nâmeleri, terâcim-i ahvâl kitaplarını, hâtıraları, sefâretnâmeleri ta-

radı; bazı görgü tanıklarına, Hazîne-i Evrak belgelerine başvurdu. Bütün bunların yanında yabancı kaynakları da kullandı. Sağlam ve tutarlı bir tarih görüşünün ışığında iyi bir terkip yapmayı başardı. Ele aldığı dönem imparatorluğun bunalımlı, kurumların çözülmeye yüz tuttuğu bir süreçti. Cevdet Paşa bu süreci eleştirel bir gözle değerlendirdi. Eserini kurumların bozulması bağlamında ele aldı. Olayların yanında pek çok kavram ve kurumunu bağımsız olarak işledi. İbn Haldûn'un görüşlerinden yola çıkıp bir toplum ve tarih fel-sefesi yapmaya çalıştı. Avrupa tarihine geniş yer verdi. Fransız İhtilâli'nden sonra Osmanlı tarihini Avrupa tarihi çerçevesinde işledi. *Târih-i Cevdet* yazıldıkça basıldı (1270-1301). 1303 ve 1309 tertîb-i cedîdlerde esaslı değişiklikler yapılarak eser son biçimini aldı. *Tezâkir* (nşr. M. Cavid Bay-sun, I-IV, Ankara 1991) ve *Ma'rûzât* (nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980) gibi eserleri 1839-1876 yılları için çok önemli kaynaklardır. *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ* özellikle dili ve anlatımının yalınlığı açısından değerli bir eserdir.

Cevdet Paşa'dan sonra vak'anüvisliğe Ahmed Lutfi Efendi getirildi (Mart 1866). Cevdet tarihini kaldığı yerden başlayarak vekâyi'nâmesini kaleme aldı. İlk cildi ni 1871'de tamamlayıp Sultan Abdülaziz'e sundu. Lutfi Efendi, başlangıçta daha çok Hazîne-i Evrak ile Dîvân-ı Hümâyûn ve Sadâret Mektûbî Kalemi'ne başvurarak, birtakım kimselerden bilgi alarak tarihini yazmaya koyuldu. 1866'dan ölüm tarihi olan 1907 yılına kadar 1825-1879 olaylarını kaydetti. Ancak yazdığı kısımlar, *Ceride-i Havâdis* ve *Takvîm-i Vekâyi*'de haberlerin aktarılmasından ibaret olduğu gerekçesiyle eleştirildi. Ölümünün ardından bir süre yerine kimse tayin edilmedi. 1909 yılında Sultan Reşad'ın iradesiyle son vak'anüvis Abdurrahman Şeref bu göreve getirildi. *Târih-i Lutfi*'nin yedi cildi peyderpey basıldı. VIII. cildi Abdurrahman Şeref yayımladı (İstanbul 1328). IX-XV. ciltler Münir Aktepe tarafından neşre hazırlandı (IX-XII, İstanbul 1984; XIII-XV, Ankara 1993). Lutfi'nin eski harflerle basılan kısmı yeni harflerle de yayımlandı (haz. Yücel Demirel, *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, İstanbul 1999).

XIX. yüzyılda resmî tarihçiler dışında yeni ve modern yöntemleri kullanan tarihçiler de vardır. Muhtemelen Hammer tarihini ortaya çıkışı Osmanlı aydınlarını benzer şekilde Osmanlı tarihi yazmaya sevketti. Bunlardan biri Hayrullah Efendi'nin kaleme aldığı *Devlet-i Aliyye-i Osmâ-*

niyye Târihî'dir (İstanbul 1273-1292). Kendisi yabancı dil biliyordu. Yabancı kaynakları ve özellikle Hammer tarihini geniş ölçüde kullandı. Hayrullah Efendi eserinde her padişah dönemini bir cüzde inceledi ve Avrupa tarihindeki gelişmeleri karşılaştırmalı olarak verdi. Bu eser kuruluştan I. Ahmed zamanına kadar (1603-1617) gelmektedir. Ahmed Vefik Paşa da farklı bir arayış içinde Osmanlı tarihini ele aldı. Yazdığı *Fezleke-i Târih-i Osmânî*'de Osmanlı tarihini kuruluş, yükselme ve gerileme şeklinde dönemlere ayırdı. Onun yaptığı bu tasnif okul kitaplarına girdi. Abdurrahman Şeref'in liseler için hazırladığı *Târih-i Devlet-i Osmâniyye*'de (İstanbul 1309-1312) bu bölümlenmenin temel alındığı görülmektedir. Mustafa Nûri Paşa'nın *Netâ-yicü'l-vukûât*'ı bu dönem tarihçiliğinin oldukça seçkin eserlerinden biri olup devletin kuruluşundan 1841 yılına kadar gelir. Eser olayları sıradan anlatan bir tarih kitabı değil Osmanlı Devleti'nin iç yapısında, kurumlarında görülen gelişme ve değişimleri derinlemesine çözümleyen bir kılavuz niteliğindedir. Müellif, Osmanlı tarihi üzerine yazılanları okuyup tam bir eleştiri süzgecinden geçirdi ve bir bütün halinde değerlendirdi. Asıl amacının her yüzyılda geçerli olan idarî düzeni, askerî kurumları, malî ve ekonomik örgütü ve diğer ayrıntıları açıklamak olduğunu belirtir. Olayları sebep-sonuç bağlamında araştırmak gibi çağdaş tarihçiliğin bir yöntemini başarıyla uyguladı.

Tanzimat dönemi tarihçiliği Avrupa ve dünya tarihine de ilgi duydu. Konuya dair birtakım eserler Türkçe'ye çevrildi. Yabancı tarihçi ve Türkologlar'la iletişim kurması yoluna gidildi. Bu yüzyılın Osmanlı tarihçiliği Avrupa'nın güncel sorunlarıyla da ilgilendi. Dreyfüs olayının ayrıntılı bir araştırma konusu yapılması bunu kanıtlamaktadır (Ali Reşad – İsmâil Hakkı, *Dreyfüs Meselesi ve Esbâb-ı Hafiyyesi*, İstanbul 1315). Yerel tarihlerin yazılması yolunda ilk adımlar atıldı. Şâkir Şevket'in *Trabzon Tarihi*, Mehmed Rauf'un *Mir'ât-ı İstanbul'u* ilk akla gelen eserlerdir. Bu dönemde Ahmed Hilmi, Süleyman Paşa ve Ahmed Midhat Efendi genel tarihler kaleme aldı. Mizancı Murad Bey, Fransız tarihçisi Duruy'nin lise ve orta okullar için yazdığı ders kitaplarını esas alarak altı ciltlik bir genel tarih yazdı. Eser düzenli, açık, olayların üzerine inen ve eğitsel yanı ağır basan bir yöntemle kaleme alındı. Onun gerek bu eseri gerekse farklı bir görüşle yazdığı Osmanlı tarihi kendisini büyük bir üne kavuşturdu. Fakat sonraları sert eleş-

tirilere hedef oldu. Daha önce yazılan, ancak Meşrutiyet'ten sonra basılabilen Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Mir'ât-ı Hakikat*'i dikkate değer bir eserdir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının siyasal tarihini konu alır.

XIX. yüzyılda Avrupa'ya giden öğrenciler, burada Türk tarihi ve dilinin üniversitelerde önemli bir araştırma konusu yapıldığını gördüler. Avrupa'da okutulan Türk tarihinin İslâm'dan ve Osmanlı'dan önceye gittiğini kavradılar. Mustafa Celâleddin Paşa, 1869'da yayımladığı *Les turcs anciens et modernes* başlıklı eserinde Türk boylarının dünya tarihindeki yerini ve rolünü açıkladı. Mustafa Celâleddin Paşa aynı zamanda Türkler'in Turo-Aryan bir soya mensup olduklarını ileri sürüyordu. Léon Cahun *Introduction à l'histoire de l'Asie* adlı kitabında Asya tarihinde Türk göçebelerinin rolünü romantik öğelerle açıklar. Cahun'un kitabını 1899'da Türkçe'ye çeviren Necip Âsım (*Türk Tarihi*, İstanbul 1316), bununla yetinmeyip Batı'daki Türkoloji çalışmalarının verimlerini Türkiye'de tanıtmak için büyük çaba gösterdi. Süleyman Paşa, 1876'da yayımlanan *Târih-i Umûmî*'sinde Osmanlılar'dan önceki Türk tarihine önemli bir yer verdi. Ahmed Midhat Efendi'nin bir genel tarih yazma çalışmaları ve *Kâinat* külliyyatı her milletin tarihinden söz eden bölümlerden oluşuyordu.

Okullarda okutulan tarih kitapları istibdat döneminde epeyce budandı. Genel tarihler okullarda yasaklandı. Bütün sosyal ve kültürel alanlarda olduğu gibi tarihle ilgili ciddi ve bilimsel eserlerin telifi ve çevirisi hürriyetin ilânından sonra başladı. Seignobos'un eserleri başta olmak üzere birçok eser Türkçe'ye çevrildi. Çeviri hareketi bir sistem içinde yapılmamakla birlikte yine de olumlu sonuçlar verdi. Ali Reşad telif ve tercüme suretiyle epeyce eser ortaya koydu. Mehmed Atâ Bey, Hammer'in ilk on cildini çok geniş dipnotları ve eklerle Türkçe'ye kazandırdı (1329-1337). Ali Reşad ve Macar İskender *Kapitülasyonlar*'ı, Goryanow'un *Devlet-i Osmâniyye ve Rusya Siyaseti*'ni Türkçe'ye çevirdi (1331). Yine Ali Reşad, Engelhardt'in *Türkiye ve Tanzimat*'ını tercüme etti. Ali Reşad dönemin en verimli tarihçilerinden biridir. Ders kitapları, çeviriler yanında pek çok makaleye imza attı. Ayrıca iki ciltlik resimli Fransız İhtilâli tarihi de vardır. Bu dönemde yapılan bazı tercümelerin büyük tepkilere yol açtığını da eklemek gerekir. Abdullah Cevdet'in R. Dozy'den çevirdiği *Târih-i İslâmiyyet* bunun ilginç

bir örneğidir. Gösterilen tepkiler karşısında hükümet kitabı toplatmak zorunda kaldı. Eserin yazarının İslâmiyet aleyhtarı olması yanında Abdullah Cevdet'in önsözde İslâm ulemâsını eleştirmesi bu tepkilerin odak noktasını meydana getirir (Berkes, s. 388, 403).

Doğrudan doğruya Osmanlı tarihini bilimsel yöntemlerle araştırmak üzere İstanbul'da 27 Kasım 1909'da Târih-i Osmânî Encümeni kuruldu. On iki kişilik encümenin kurucuları arasında ünlü tarihçiler vardı. Encümenin görevi "Devlet-i Osmâniyye'nin bir tarihini vücuda getirmek ve târih-i Osmâniyye'ye ait resâil ve evrak ve kuyûdatı tab' ve neşretmek"ti. 1910 yılından başlamak üzere *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* (TOEM) yayıma girdi ve aralıksız yirmi yıl yayımlandı. Derginin her sayısında forma halinde kaynak eserler ek olarak veriliyordu. Encümenin yazmayı tasarladığı tarihin ancak I. cildi neşredildi. Daha pek çok araştırma encümenin neşir programında yer aldı. Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemiyle ilgili birçok kitâbe de ilk defa yayımlandı. Fuad Köprülü, encümen üyelerinin birkaçı dışında bilimsel düzeylerinin çok düşük olduğunu iddia ediyordu. Olayları yan yana dizmekle tarih yazılamayacağını söylüyor, askerî ve siyasî olayların dışında hiçbir olayı tarihin inceleme alanına sokmadıklarını yazıyordu. Yine Köprülü 1909'ların Türkiye'sinde Ağaoğlu Ahmet, Ahmed Refik (Altınay) ve Akçuraoğlu Yusuf'un iyi bir gelecek vaad ettiklerini belirtiyordu. Ahmed Refik bir yandan Osmanlı Arşivi'nden yığınla belgeyi yayıma hazırlar, çeviriler yapar, tutarlı araştırmalar ortaya koyarken bir yandan da tarihi geniş halk kitlelerine sevdiren bir tarihçi olarak tanındı.

Türkçülük, Sultan Abdülaziz ve özellikle II. Abdülhamid döneminde bir fikir hareketi şeklinde gelişti. Türkçülüğün ortaya çıkmasına yol açan bir dizi gelişmenin varlığını göz önünde bulundurmamak gerekir. Türkçülük imparatorluğun Türk olmayan unsurlarında milliyet bilincinin ortaya çıkmasına, ayrılık hareketlerinin doğmasına karşı bir tepki halinde doğdu. Genç Türkler, Türkçülüğe siyasal bir içerik vermekten özenle kaçındı. Çünkü bu durumda imparatorluğun dağılması kaçınılmazdı. Dilde Türkçülük, Türk tarih ve kültürünün incelenmesi hareketin özünü oluşturmaktadır. Türkçülük fikri II. Meşrutiyet döneminde Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık akımlarının yanında yerini aldı. Biraz daha açıklığa kavuştu. 1904 yılında Akçuraoğlu Yusuf, yazdığı *Üç Tarz-ı Siyâset*

TARİH

başlıklı eserinde bir Osmanlı milleti teşkil etmenin imkânsızlığına değiniyor, aynı zamanda bütün müslümanları tek bir millet halinde birleştirmenin güçlüğü üzerinde duruyordu. Türk dili, Türk tarihi ve kültürüyle ilgili çalışmalar II. Meşrutiyet döneminden daha sistemli hale geldi. Özellikle Ziya Gökalp sosyolojinin verilerinden yararlanarak Türkçülüğü sistemleştirmeye çalıştı. *Türk Yurdu ve Milli Tetebbûlar Mecmuası*'nda çıkan araştırmalar dil, tarih, hukuk, folklor vb. konularla ilgiliydi. Sayıları giderek artan dergilerin yanında gazeteler de tarih konularının geniş kitlelere ulaşmasında dinamik bir işlev üstlendi. Türk Ocakları'nın kurulması (1912) Türkçülük hareketi ve bilincinin taşrada kök salmasına büyük katkıda bulundu. Osmanlı tarihçiliği yalnız siyasal ve askerî alanlarla sınırlı kalmadı. Sanat tarihi, çeşitli alanlarda temayüz etmiş sanatçılar, vefeyât, terâcim-i ahvâl, bilim tarihi vb. konularda eserler üretildi. Tarihler ya da bu bağlamda yazılanların önemli bir bölümü basılmakla birlikte gerek Türkiye'de gerek Türkiye dışında yığınla yazmanın bulunması tarihçiliğin yüksek verimini göstermektedir. Osmanlı tarihçiliği yöntem açısından zayıftı. Sosyal bilimlerin yöntemlerinin kullanımı ancak imparatorluğun son döneminde Batı'yla temaslar çerçevesinde yaygın hale geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Âşıkpaşazâde, *Târih* (Atsız); İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, II, 99; *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler* (nşr. Osman Turan), Ankara 1954; *Gazavât-ı Sultân Murâd bin Mehemmed Hân* (nşr. Halil İnalçık – Mevlûd Oğuz), Ankara 1989; *Hadîdî, Tevârih-i Âl-i Osmân* (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul 1991; *Enverî, Düstûnâme*, tür.yer.; *Rûhî Târihi* (TTK Belgeler, XIV/18 [1992] içinde, tıpkıbasımı ile birlikte nşr. Yaşar Yücel – Halil Erdoğlan Cengiz), s. 1-359; *Çeşmizâde, Târih* (nşr. Bekir Kütükoğlu), İstanbul 1959; *Şem'dânizâde, Mürî't-tevârih* (Aktepe), I-III; *Osmanlı Müellifleri*, I-III; Yusuf Akçura, *Türk Yılı: 1928*, İstanbul 1928; a.mlf., "Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair", *TTK Bildiriler*, I (1932), s. 577-607; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 573-595; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 153-163; *Levend, Gazavatnâmeler*, tür.yer.; *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1957; Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*, İstanbul 1959; V. L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans: The Sources and Development of the Text*, London 1964; a.mlf., "Sultan II. Murad'ın Yıllıkları" (trc. Salih Özbaran), *TD*, sy. 33 (1980-81), s. 79-98; *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis – P. M. Holt), Oxford 1964, tür.yer.; L. V. Thomas, *A Study of Naima* (ed. N. Itzkowitz), New York 1972; Niyazi

Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 388, 403; Bekir Kütükoğlu, *Kâtip Çelebi "Fezleke"sinin Kaynakları*, İstanbul 1974; *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara 1977, tür.yer.; Babiner (Üçok), tür.yer.; C. H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton 1986; Mücteba İlgürel, "Vak'anüvislerin Taltiflerine Dair", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 183-192; R. Mantran, "L'historiographie ottomane à l'époque de Soliman le magnifique", *Soliman le magnifique et son temps* (ed. G. Veinstein), Paris 1992, s. 25-32; Halil İnalçık, "Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s. 417-431; a.mlf., "How to Read 'Ashik Pashazade's History'", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* (ed. C. Heywood – C. Imber), İstanbul 1994, s. 136-156; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 281-339; Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge 1999; Abdülkadir Özcan, "Kanuni Süleyman Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan* (ed. Zeynep Tarım Ertuğ), İstanbul 2006, s. 113-154; Köprülüzâde Mehmed Fuat, "Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında", *Bilgi*, I/2, İstanbul 1329, s. 185-196; Akdes Nimet Kurat, "Bizans'ın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri", *TM*, III (1935), s. 185-206; Münir Aktepe, "Naîmâ Tarihi'nin Yazma Nüshaları Hakkında", *TD*, I/1 (1949), s. 35-52; B. Lewis, "History-Writing and National Revival in Turkey", *Middle Eastern Affairs*, IV (1953), s. 218-227; a.mlf., "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *IS*, I (1962), s. 71-87; I. Beldiceanu-Steinherr, "Un legs pieux du chroniqueur Uruij", *BSOAS*, XXXII/2 (1970), s. 359-363; Şehabeddin Tekindağ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *TTK Belleten*, XXXV/140 (1971), s. 655-663; a.mlf., "Selimnameler", *TED*, I (1970), s. 197-230; C. Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnameci in the Ottoman Empire, c. 1555-1605", *WZKM*, LXXV (1983), s. 157-182; a.mlf., "Tarihçiler", *El²* (ing.), X, 290-295; P. Fodor, "Ahmedi's Dâsitân as a Source of Early Ottoman History", *AOH*, XXXVIII/1-2 (1984), s. 41-54; a.mlf., "Stade and Society, Crisis and Reform, in 15th-17th Century Ottoman Mirror for Princes", *a.e.*, XL/ 2-3 (1986), s. 217-240.

ZEKİ ARIKAN

TÂRİH-i ÂL-i SELÇUK

(تاريخ آل سلجوق)

Yazıcıoğlu Ali'nin

(IX./XV. yüzyıl)

Oğuz boylarına,

Selçuklular'la İlhanlılar'a ve

Osmanlılar'ın kuruluşuna dair eseri.

Yazıcıoğlu Ali'nin hayatıyla ilgili yeterli bilgi yoktur. Lakabı onun II. Murad devri müelliflerinden Yazıcı Sâlih'in oğlu, Yazıcıoğlu Mehmed Efendi (ö. 855/1451) ve Ah-

med Bican'ın (ö. 870/1466'dan sonra) kardeşi olduğunu düşündürmekteyse de adı geçen müelliflerin eserlerinde bu konuda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yazıcıoğlu *Târih-i Âl-i Selçuk*'u (*Tevârih-i Âl-i Selçuk*, *Selçuknâme*, *Oğuznâme*) II. Murad'ın isteği üzerine yazmaya başlamış, 827 (1424) veya 840 (1436-37) yılında tamamlamıştır. Eser dört bölümden meydana gelmektedir. "Oğuznâme" adıyla da bilinen birinci bölümde Hz. Nûh'un oğullarından Yâfes'in soyuna Türkistan ilinin yurt olarak verildiği, Türk boylarının zamanla çoğalıp çeşitli bölgelere dağıldığı, Türk kabilelerinden her birinin başka bir adla anıldığı, Oğuzlar'a bu sırada Türkmen denildiği, Moğollar'ın has Moğollar ve Moğollar'a benzeyen kabileler diye ikiye ayrıldığı, Oğuzlar'ın Türkistan'da iken Moğollar'a benzedikleri ve lehçelerinin Moğollar'a yakın olduğu, İran ve Anadolu'ya geldikten sonra görünüşleri ve dillerinin değiştiği, Oğuz Han'ın altı oğlu bulunduğu, onun soyundan gelen yirmi dört Oğuz boyunun sağ ve sol diye ikiye ayrıldığı, Oğuz Han'ın muvahhid olarak doğduğu, ülkesini altı oğlu arasında taksim ettiği ve Yenikentli İrkl Hoca'nın yirmi dört Oğuz boyunun damga, ongun ve ülüşlerini belirlediği anlatılır, ayrıca Oğuz Han'ın vasiyetine yer verilir. Oğuz töresinin esaslarını tesbit eden bu bölüm Türk kültür tarihi bakımından önemli sayılır. Müellif bu bölümü kaleme alırken Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî'nin *Câmi'u't-tevârih* adlı eserinin yanı sıra *Oğuznâme*'den ve kaynağı belirlenemeyen rivayetlerden faydalanmıştır. Eserin ikinci bölümü Selçuk Bey, çocukları ve torunları, Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçuklu Devleti'nin kısa bir tarihini içermektedir ve Râvendî'nin *Râhatü's-şudûr ve âyetü's-sürûr* adlı Farsça eserinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Kitabın en hacimli kısmını teşkil eden üçüncü bölüm de İbn Bibî'nin *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye fi'l-umûri'l-Âlâ'iyye* isimli Farsça eserinin tercümesinden ibarettir. Burada I. Gıyâseddin Keyhusrev'den itibaren Anadolu Selçuklularının tarihi anlatılmaktadır. Yazıcızâde bu bölümü tercüme ederken bazı ilâveler yapmış, büyük emirlerin hangi Oğuz boyuna mensup olduğunu tesbit etmiş ve Selçuklular'da Oğuz töresinin uygulanışına dair bilgi vermiştir. Asıl metinde İbn Bibî'nin Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'yi övdüğü kısımları çıkararak yerine II. Murad için yazdığı methiyeleri koymuştur. Eserin dördüncü bölümünde Gâzân Han'ın İlhanlı tahtına çıkışı, hükümdarlık döneminde vuku bulan olaylar ve ölümünden sonra